

ՊԱՏԿԵՐ

ՀԱՆԴԻՍ ԿԻՍԱԾՍԵԱՅ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ. ԹԻԻ 9

15 Յոյնոս 1890

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

ՏՊԱՐԱՆ

ԳԱՐԵԳԻՆ ՊԱՂՏԱՏԼԵԱՆ

Փողոց Սուրբուհի Համբարձում, Թիւ 14

1890

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. ԶՈՆԻՔ առ Սրբազան Քահանայապետն ԼԵՒՈՆ ԺԳ. ԷՆ
առ ԳԵՔԵՐՉ. Կարողիկոսն Ստեփանոս ՊԵՏՐՈՍ Ժ.
2. ՈՒՀԻ ԷՆ իգական սեռ հայերէն լեզուին: — Հ. Ստեփա-
նոս Եսգընէան:
3. ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԻՈՒԹԻՒՆ Ի ՋԱՀԱՆ ԳԱՒԱՌ, Մայիս
1883: (Շարախարուքիւն): — Ս. Մ. Վ. Հանեան:
4. ԳԻՏԱԿԱՆՔ: — Գրպանի աշխարհագրունք: — Լսողա-
կան Դալսնութիւն:

Պ Ա Տ Կ Ե Ր

Հ Ա Ն Դ Ե Ս Կ Ի Ս Ա Մ Ս Ե Ա Յ

Առաջին Տարի

ԹԻԻ Թ

15 Օգոստոս 1890

Զ Օ Ն Ի Ք

Ա Ռ

ՍՐԲԱԶԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏՆ ԼԵՒՈՆ ԺԳ.

Ե Ի Ա Ռ

ԳԵՐԵՐԶ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՊԵՏՐՈՍ Ժ.

Ասկէ ամիս մը յառաջ յունադաւան երեւելի արեւելադէտն Պ. Յ. Գարօլիտէս, պաշտօնեայ Հանրային կրթութեան նախարարութեան եւ լատիներէնի ուսուցիչ Հալքի կղզիի Յունաց Առեւտրական վարժարանին մէջ, Ամենապատիւ Գերերջանիկ Ստեփանոս Պետրոս Ժ. Ազարեան Պատրիարքին ձեռօք առ Սրբազան Քահանայապետն Լեւոն ԺԳ. մի գեղեցկահիւս լատիներէն ոտանաւոր Ուղերձ առաքած էր: Տարածման Հաւատոյ Սուրբ Ժողովոյ Գեր. Քարտուղարն զայն Սրբազան Պապին ներկայացնելով, Նորին Սրբազնութիւն կարի զգածեալ այս որդիական Զօնին Համար, նոյն Գեր. Քարտուղարին յանձնարարած էր Ամենապատիւ Գերերջ. Հոգեւոր Տիրոջ միջոցաւ մատուցանել իւր ջերմ շնորհակալքն առ Պատ. Հեղինակն, զոր եւ յօժարակամ կատարեց Գերերջանիկ Տէրն առաքելով նմին շնորհակալեաց

Թղթոյն բուն պատճէնն : Նոյն օրերն Պ. Յ. Գարօլիտէս ձօ-
նած էր առ Ամեն . Պատրիարքն մի ցաւակցական Ուղերձ
նոյնպէս ի լատին լեզու գեղեցիկ չափաբերութեամբ յերիւ-
րեալ, առթիւ սգալի մահուան կարի ողբացեալ մաքրա-
կենցաղ Տիկնոջն Ազաւնույ՝ Քեռ Նորին Գերերջանկութեան :
Արդ՝ պատիւ կը համարիմք մեզ հրատարակել Հանդիսի մջ
այս երկու ձօնիքը իրենց թարգմանութեամբն հանգերձ,
որք իրենց հեղինակին թէ՛ տնձնական պարագայից եւ թէ՛
քաջահմուտ պերճարանութեան տեսակէտով կը գերազան-
ցեն քան զամեն գովութիւն :

Ն. Մ. Վ. ԱճէՄԵԱՆ

Ad sanctissimum Patrem

LEONEM XIII

Virgines Aoniac, natae Jovis altitonantis
Ex alma qui vos Mnamosyna genuit,
Monte, agite, e sacro, voce precibusque receptis
Supplicis inceptis advolitate mei!
Cur, anime, Aonias imploras vane puellas
Vera Dei quum sit Musa mihi Genitrix?
Sola es, Tu Domini Mater Christi! mea musa
Atque meum semper t'advoco in auxilium.
Tu mihi semper eris lux et solatium ipsa
Et salvum duces per loca sacra pedem.
Omnia tu prolis famulis praebes bona, Virgo!
Cantandi modo mi da, precor, ingenium!
Da, precor, o mater, vires, caput ut veneratum
Christigenum verbis glorificem ausoniis,
Fulvi silvarum qui regis nomine gaudet
Ter quatuor sanctis quod fuit ante Papis,
Qui decus est populo praeclarum praesidiumque
Divini pueri principibusque suis,
Qui totum fautor veri iustique bonique
Est celebrer per mundum et procul in maribus.

Virtutum exemplum ille fuit vitae spatium omne
Omnibus et voce et moribus ingenii.
Praecipueque operam summi Doctoris Aquini
Doctrinae dandam perbene perdocuit.
Justitiae demum, ut reginae principes urbis
Terrarum nuper norma fuit dominis.
Non mihi sufficiet tempus, pater, ad celebrandam
Virtutem eximiam donaque clara tua.
Ipse Tibi praesit rerumque hominumque Creator
Innumerasque astrum cernere det reditus
Tu vero hos versus animo, pater accipe amico
Ignotoque tuo sis facilis famulo!

Scribebam Kalkae
a. d. 1890 quintum
Idus Julii

Sanctitatis Vestrae
humillimus servus
S. CAROLIDES

Beatissime Pater!

Hacc mihi, quum tibi me carmen promiseram, ego illud
Missurum dono, quod prius ausus eram.
Scribere ad illustrem sanctumque Christigenarum
Patrem, scripta erat his littera iam manibus:
Jam missurus eram, quum mors mihi nota sororis
Dilectae fuit, heu! ipse animique dolor.
Solandi mihi quaedam addendum verba putavi
Esse, licet solari ipse alios soleas,
Rite, pater! quia tu habes hoc de religione
Officium, Dominus quod dedit ipse tibi.
Illius in terrisque vicarius; huic ego quondam
Quos versus feci, nunc Tibi eos debeo.
Hos parvae ut donum, pater, accipe, Carolidensis
Musae; illique animo perpetuum faveas.

Scribebam Kalkae
a. d. quintum Id. Jun.
1890

Beatitudinis Vestrae
humillimus servus
S. CAROLIDES

ԱՌ ՄՐԲԱՋԱՆ ՀԱՅՐՆ

ԼԵԻՈՆ ԺԳ.

Ավոնիոյ Կուսանքդ, դուք՝ որք ի մեծէն Մնամագինա
Դիցուհւոյ եւ կողակցէ որոտացողն Արամազդայ
Ծնեալք, օ՛ն ի լեռնէ սրբոյ անտի լուարուք
Զձայն եւ զհայցուածս պաղատողիս. սաւառնեալ
Հասէք ինձ յօգնութիւն: Այլ վասն է՞ր անձն իմ ի զուր
Աղաչես պաղատանօք դու զՕրիորդս Ավոնիոյ,
Մինչ ճշմարիտ ինձ Մուսա իցէ ծնողն Աստուծոյ.
Ո՛ր Մայր Տեառն Քրիստոսի, Դու միայն ես իմ Մուսա
Եւ կոչեմ զՔեզ ես միշտ ինձ յօգնութիւն ի թիկունս,
Դու լիցիս ինձ հանապազ ե՛ւ յոյս եւ մեծ ձեռնտու,
Եւ ուղղեսցես անվրէպ զոտս իմ ի սուրբ քո շաւիղս.
Որ զամենայն պարգեւս Որդւոյդ շնորհես դու, Կոյս, զա-
ւակացդ,

Աղաչեմ շնորհեա՛ եւ ինձ այժմ զհանճար ի յերգել.
Տուր, աղաչեմ զՔեզ Մայր, զի կարացից ըստ արժանւոյն
ԶԳլուխ պատուական Քրիստոնէից համօրէն
Աւստիական լարբաւով դրուստելով փառաւորել:
Որ ունիս զանունն պերճ չէկ արքային անտառաց,
Որ կանխաւ երկոտասան հայրապետաց եղեւ անուն,
Որ պատիւ փառաւոր եւ օգնութիւն պանծալի
Աստուածայինըն մանկան վասն իշխանաց ժողովրդոց:
Եւ պաշտպան մեծահռչակ ճշմարտին եւ արդարոյ
Եւ բարւոյ ընդ ամենայն աշխարհ նաեւ ի ծովս հեռի:
Օրինակ եղեալ է նա առաքինի գործոց ի կեանս
Ամենեցուն, ե՛ւ բանիւ, նաեւ գործովք հանճարոյ.
Նա զի սա հրամայեաց խնամով մեծաւ պարապիլ
Ուսման Գրոց վարդապետին Մեծի Սրբոյն Ագուինացոյ:
Հուսի ուրեմն սրպէս եւ ա՛յլ Պետք Քաղաքին Դշխոյի
Տիեզերաց եղեւ զարգիս կանոն արդար իշխանաց:
Ոչ բաւեսցեն ինձ ժամանակք ի հռչակել, Հա՛յր, ըզբեզ,
Եւ զպանծալի գործս Քո առաքինիս եւ զճիրս:

Նոյն ինքն Տէր Արարիչն իրաց , մարդկան լիցի ընդ Քեզ ,
Եւ տացէ Քեզ տեսանել զանրաւ չրջանս աստեղաց :
Իսկ Դու , Հայր , ա՛ռ ընկալ զայս նուազս հոգւով բարութեան
Եւ անժանօթ որդւոյ Քոյին խնդրեմ լիցիս մարդասէր :

Գրեցի ի Հալի
Ի հիմզերորդ աւուր Իդոսի
Ամսեանն Յուլիսի 1890

ԱՐԲՈՒԹԵԱՆ ԶԵՐՈՒՄ
Ամենախոնարհ ծառայ
Յ. ԴԱՐՕԼԻՏԷՍ

Գերերջանիկ Հայր

Յորժամ էր իմ խոստացեալ Քեզ զնուազ մի , զոր ես
Յառաքել իբր ի նուէր , համարձակեալ կանխապէս
Գրեալ էր առ փառաւոր եւ Քրիստոնէից Սուրբ Հայր ,
Եւ սոյն այս թուղթ այսօրիւք ձեռօք գրեալ պատրաստ կայր :
Եւ այն ինչ առաքէի , բա՛րէ՛ ահա դուժեցաւ
Ինձ մահ Քեռ Քոյ սիրելւոյ , եւ անհնարին սրտիդ ցաւ :
Ուստի արժան դատեցայ բանս մխիթարս յաւելլու
Թէպէտ Դու հայթայթիցես սրտից այլոց սիրտիանս , դուռ՝
Արդարեւ , Հայր , զի ունիս զայս ի Կրօնից Քեզ պաշտօն ,
Զոր Տէր ինքն եւ փոխանորդ Նորա յերկրի ետ զգօն ,
Որում գրեցի ես տուչ ինչ , զորս առաքեմ ահա Քեզ .
Ընկալ , ո՛ր Հայր , զայնոսիկ , զորս ձօնէ Գարօլիտէս
Աղքատ Մուսա , զոր խնդրէ , կալցիս միշտ ի Քո շնորհս :

Գրեցի ի Հալի
Ի հիմզերորդ աւուր Իդոսի
Ամսեանն Յունիսի 1890

ԳԵՐԵՐԶԱՆԻԿ ՏԵԱՌՆԴ
Ամենախոնարհ ծառայ
Յ. ԴԱՐՕԼԻՏԷՍ

ՈՒՀԻ

ԵՒ ԻԳԱԿԱՆ ՍԵՌ ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻՆ

Իմ մաքին գրեթէ անրացատրելի տառերայ մի եղաւ հետաքրքրութեան՝ հարցանել թէ ի՛նչ է պատճառն, որ այնչափ սիրելի բառ ունի բառը ժամանակակից գրչաց, ի՛նչ բառ է այդ, ուստի՛ եկած է մեզի, ի՛նչ կը նշանակէ, նորասիրութեան ոգի՛ է արդեօք, որ կը շարժի ի նոսա այնչափ մեծ թուիչք տալու ունի բառին:

Նոր հնարուած բառ մը չ'է այդ ունի. հիներն ալ կը ծանոցէին զայն, եւ վայելուչ կերպով կը վարէին՝ նորա բարձր նշանակութեանց մէջ: Երբէք այնչափ ընդարձակ գործածութիւնն չ'տունին անոր նախնիք յընթացս երկայնաշար դարերու, որչափ այժմ՝ քանի մը տարուան միջոցին մէջ նորերը, որք կը ձկտին դրօսնուլ անով: Պէ՞տք մի տեսնուեցաւ արդեօք ի ձեռն ունեայ իգական ձեւ մուծանել հայերենի կազմութեան մէջ՝ ինչպէս են յոյնը՝ լատինը եւ այլ լեզուք Եւրոպիոյ եւ Ասիոյ: Վերջապէս ես չ'կրցայ դեռ հասկանալ այդ շարժման պատճառը. ոչ մտաց մէջ որոշումն տալ, եւ ոչ ունիներով դեզագրեալ նորաձեւ բառերէն համ առնուլ: Բայց բաի, ունին քննեմ նախ, յետոյ մտացս որոշումն տամ, եւ համ առնելոյ բան եթէ կայ՝ առնում:

Հայերենի մէջ վաթսուների չափ ունիով բազադրեալ բառ կայ, ի բաց առեալ յատուկ անուանց հետ բազադրութիւնքն: Ընդհանրապէս դիտելով՝ մեր առաջին եւ ընտրեալագոյն հեղինակութեանց մէջ հազիւ երբէք կը տեսնուի ունիով բազադրեալ բառ: Աստուածաշունչ մատենին մէջ մի միայն քաղաւնի կամ քաղաւնի բառը կը գրուի: Նորա նախադրութեանց մէջ՝ որ Երկրորդ ձեւքի՝ գործուածք մը չ'են, քանզի բառը միայն կը գտուի: Ասոցմէ դուրս Եդնիկ, Կորիւն, Աղաթանդեղոս, Եղիշէ, Բուդանդ, Փարպեցի չ'ունին ունի բառ. ոչ Եւսերիտի Բռնիկոնի եւ ոչ յունականէ եղած շատ թարգմանութեանց մէջ չ'երեւիր ունի:

Սարկաւագունի Ոսկերեւանի Ա. Տիմոթէոսի թղթոց թարգմանութենէն է. Առաքելունի Ա. Կորնթացոց թարգմանութենէն. Աշակերտունի Յովհաննու Աւետարանի եւ Գործոց մեկնութիւններէն է, որ նախորդ լաւագոյն թարգմանութեանց հետ չ'են կրնար բաղդատուիլ: Ունի բաւը ծագիւեցնելու սկսած է Մովսէս Խորենացի. Աստուծունի, Քրմունի Աղեքսանդրի պատմութեան թարգմանութենէն են. Երիսասարդունի, Առաքելունի, Աստուծունի՝ նորա Հայոց պատմութենէն. Սրբունի, Տիրունի՝ նորա շարականներէն: Խորենացիէն ետքը ատիճանաբար կ'իջնայ. Իգնատիոսի Աստուածազգեաց հայրապետի թղթոց թարգմանութիւնք, Պղատնի գործոց թարգմանութիւնք, Նարեկ, Վարք նարանց, Ճառքնտիրք, Յայտնաւորք, Կանոնագիրք. ասոնցմէ ալ աւելի ստորին գրչութիւնք՝ Բենիկ, Պանծք. եւ վերջապէս կը հասնի մինչեւ մեր գեանայարկը, որ մեծ հանդիսարանն է այժմ ունինելու:

Դիցունի բաւը չ'եմ յիշեր թէ հանդիպած ըլլամ մեր նախնեաց գրութեանց մէջ. կարծեմ թէ այն վերջին ժամանակի ստեղծուածք մի է Ս. Դազարու: Հոս ինչպէս տեղեկութիւն կը յաւելում, որ Դիցունի բաւը յայտնել եմ ես 'ի բեւեռածեւ Տոբայ, Տոբայ բեւեռածեւ արձանագիրերէ մին (Շուրջ. քիւ ժէ.) «Դիցունեա» բառով կը սկսի խօսիլ. որ բաւը Տոբա. Մորթման Անասիե եռարիկե ընթեռնու. իմ ընթերցուածն Դիցունեա է: Այս ինծի համար ստոյգ, այլոց համար ի'նչպէս կ'ուզեն: Նոյն հռչակաւոր արձանին ժջ. տողին մէջ Սպունկեո? «Դիցունեա սաճսրին» կը նուիրէ մի (քաղ) եւ երկու եօղ (լօղ, ոչխար): Որով ուրիշ եւ ուրիշ բառերուն գործածութիւնը երկու հազար վեց հարիւր ստորուան հնութիւն մը կը ստանայ: Արժան է ուրեմն որ այս հին ու կարեւոր բաւը ողջմտութեամբ քննուի:

Կը հարցունի թէ ուրիշ կամ ուրիշ նշանակա՞ն բառ մի է, թէ պարզապէս անոնց մը մարդու անուան ծայրը կցելի: — Եղան որք յայտնեցին այն կարծիք, թէ ունին անձանց մի է պարզապէս՝ հայ բառերու իգական ձեւ տուող, որոյ հետ համամիտ չ'եմ գտնուած. եւ ընդհակառակն հաւանք եմ, թէ ունին հասարակ եւ կանոնաւոր բառ մի է իգական ձեւի մէջ, նշանակելով կին: Եթէ ունին իգականացուցիչ լոկ մասնիկ մի վնէր, պիտէր որ գործածուէր

նաեւ անչունչ իրաց ալ. այդպիսի գործածութիւն չ'կայ 'ի նախնեաց. եւ ոչ անգամ կենդանեաց համար արկեալ 'ի կիր, հապա միայն մարդոյ. այս ցուցանէ անչուտ թէ գոյական բառ մի է, եւ կը մերժէ լոկ մասն մի լինելու դադարարը: Նշանական բառ մի լինելուն մէկ աղացոյցն ալ այն է որ կանոնաւոր հոլովելի բառ է. եզակի ուրհի, ուրհւոյ եւ ուրհեայ, ուրհուով. յոգնակի ուրհիք, ուրհեաց. բայց զի առանձին գործածուած չ'կայ, այլ միշտ հին յատուկ անուանց հետ նախ, եւ երկրորդարար բարդութեանց մէջ՝ միշտ յետին տեղին ունեւով: Հոլովին ցուցանէ թէ հասարակ բառ մի է, եւ ո'չ թէ սոսկ ածանց: Ունիմք ֆրանկին, որ հաւասար է ֆրանքի բառին: Դիտելի է եւ այս վկայութիւն Բարսղի. «Գտաք 'ի սովորութեան գրոց փոխանակ կուսի երկուսասարդուհի առեալ»:

Քաջ քերական Հ. Արսէն Բագրատունի եւս կը համարի թէ ուրհին բառ մի է եւ ոչ թէ սլարագալէս ածանց. եւ կ'ըսէ թէ արարացի հուրի բառէն առնուած է, որ կը նշանակէ աղջիկ: Թէպէտ եւ ուրհի եւ հուրի բառից մէջ ձայնի նմանակցութիւնը կատարեալ է, բայց մեր ուրհի բառին անկէ առնուած ըլլալուն հաւանականութիւն չ'կայ. այնու որ մեր Դիցաւորի (դիցաւորի) բառը հայկազանց ժամանակներէն ճանչցուած եւ սեպագիր արձանագրութեանց մէջ գործածուած է իբր 2600 տարի առաջ, որ առնեն հայ լեզուն արաբացւոյն հետ յարաբերութիւն ունենալը հաւանական չ'թուիր: Դարձեալ բեւեռական ժամանակի այնպիսի բարձրամիտ իշխաններ, որ իրենց գիցուհին պաշտպանելու համար մի մի առիւծներ դարձած էին հարաւայնոց դէմ կռուելու, կարելի չ'է որ օտար եւ թշնամի ցեղի մը բառը իրենց գիցուհւոյն Անահայ անուանը հետ կապեն: Այս պատճառներու համար չ'եմք կրնար մեծանուն քերականին հետ համակարծիք գտուիլ: Ընդհակառակն մեզի երեւցածը՝ ուրհի կամ ուրհի ձայնը արեաց բառ է իգական ձեւի մէջ, եւ կը նշանակէ կին: Բառին վերջի հի մասն է իգականի յայտնող նշան, որ առնուած կ'երեւի հնդկաց երկար ի'էն, որ իգականի յայտարար է, եւ ոչ թէ ամբողջ բառը ածանց: Բառնալով հի մասն, ուրհի բառին պարզը կ'ըլլայ ուր կամ ու: Հիմա մեր խնդրելիքն է ուր կամ ու պարզը, թէ ուստի' եկած է, կամ ի'նչ կը նշանակէ:

Եթէ հաւանական գտանք որ վերջի հի մասն հնդիկէն առնուած է, կը հետեւի որ նաեւ ուր կամ որ մասն ալ հնդիկէն առնուած ըլլայ: Ես որհի կամ ուրհի բառին պարզը կը նշմարեմ որեւոր բառին մէջ:

Որեւոր յոգնակի բառ է. սորա պարզն է որ. իսկ վերջի եւոր մասն՝ յոգնականացուցիչ ածանց, ինչպէս թէ աշխարհաբար ըսուած ըլլար որեր: Նմանապէս որեւան, եան վերջով նախընթացին պէս յոգնակի բառ է. սոքա երկուքն ալ կը նշանակեն մարդիկ, մարդեր: Բայց որպիսի՝ մարդիկ. — միշտ սլատուաւոր մարդիկ, ընտիր մարդիկ, քաջ մարդիկ, արու եւ քաջարի մարդիկ, լաւ եւ ազնիւ մարդիկ. որպէս նաեւ հայ որեար, պարսիկ որեար, արչակունեան տոհմի որեար: Որեարը կ'երթայ միշտ արու մարդկանց համար զրուցուած, իսկ կանացեաց համար զրուցուած երբէք չ'իլայ, զի որ նշանակէ արու մարդ: Որեարը կ'երթայ աւելի մեծդի անձնեաց եւ կորովի մարդկանց համար, քան թէ մանր մունն՝ նկուն՝ վատ ու անարի մարդկանց համար. աւելի հասուն եւ այրական հասակի մէջ մտած մարդկանց համար, քան թէ մանկահասակ տղայոց կամ զաւամեալ ծերոց. աւելի քաջաւորջ եւ ուժեղ անձանց համար, քան թէ վտխո՝ ճիւղմ ու շինուածքնին խարխուլ մարդկանց համար. զի որ (որ-եար) բառին պատասխանող կը գտնեմ արեաց վի՛րա բառը, որ կը նշանակէ ուժեղ՝ կարող՝ հզօր՝ քաջ՝ հսկայ՝ այր յանդուգն եւ յանձնապաստան, փայլուն՝ պերճ՝ արի եւ արու մարդ: Վի՛րա դիւցազնական բառ է. որոյ ածանցմունք ինճրայի (վահագնի) համար յաճախ գործածուած են Ռֆի մէջ:

Արդ որհի կամ ուրհի յիշուած որ (մարդ) բառին իգականը կ'ըլլայ. ծայրի հի մասն հնդկաց ի՛ վանկին հաւասար իգականացուցիչ մասն է. ուստի որհի կամ ուրհի կը նշանակէ կիւն. բայց ոչ առանձին գործածելի, հապա միշտ ուրիշ բառերու հետ, մանաւանդ հին յատուկ անունաց կից եւ անբաժան:

Ուրհի կին է, բայց վերի դրուած նշանակութեանց համեմատ՝ բարձր դիրք պատուականութիւն եւ ազնուութիւն ունող կնոջ համար տրուելիք, եւ ոչ թէ գոհհի անարգ կանանց համար, թաղերու վարիջուր կոնանց համար, տգեղ անշնորհ աւսարդներու համար, եւ ամեն կերպ

խտաելի ու խորշելի կանանց համար 'ի կիր արկանելի :

Ուրիշն քաղցր կը հնչէ հին արեայ յատուկ անուններու կից . որպիսի են Հայկունի, Տրդատունի, Խոսրովունի, Որմզդունի, Համազասպունի, Զարունի, Վարդունի, եւն . Իսկ Սմբատունի, Սահակունի՝ բացառութիւնք են : Բազում տունեայ ժամանակներէ 'ի վեր դադրած է նորա գործածութիւնը քրիստոնէական անուանց հետ եւ այլազգի ծագումն ունող անուանց հետ . չ'կայ Գագիկունի, Աշոտունի, Աբասունի եւն . եւ ոչ Կիլիկիոյ իշխանաց ժամանակէն Լեոնունի, Հեքնունի, Ռուբենունի : Իսկ ս'ըջափ այլանդակ պէտք է լինի, եթէ ոք յիմարի Պետրոսունի, Թորոսունի, Գասպարունի, Սիմեոնունի, եւ ասոնց նման նոր անուններու կապել :

Ուրիշն ազուր է բարձր միտք՝ ազնուութիւն՝ ազնուականութիւն՝ սրբութիւն ունող եւ առաքինական դէպք մը ահնարիող բաւերու հետ . բայց ի՞նչ տգեղ է գետնայարկի բաւերու հետ, նուազ եւ անշուք դաղափարներու հետ :

Ուրիշն հին լեզուին մէջ մարդուս միտքը կ'առնու կը տանի մինչեւ 'ի վսեմականն, բայց նոր լեզուին մէջ մտայ բարձրութիւնը աւերակ դարձուցեր է, եւ մինչեւ ստորին եւ ապականեալ խորշերու մէջ 'ի քարշ տարեր է :

Ո՛րջափ վայելուչ է «Տիգրանունի իւր կողարաղ», այսինքն Տիգրանի ներքին տունը պահող եւ խնամող մեծ տիկին(1) . եւ ասոր հակառակ նուազ անշուք ու ախուր կապերունի, զոնասպանունի, պանդոկապետունի, խոնակերունի, ջորեպանունի, հնախանառունի, դերձակունի, բանջարախանառունի, խանութպանունի, շուաքարարունի, մագյարդարունի, զործաւորունի, մուճակախարունի, բաղնեպանունի, եւ ասոնց նման չատ ու չատ երկայնահասակ ուրիշներու ամբոխ, որք ժամանակիս գրուածքները անշուք կերպով չէնցուցեր են : Բարձր նշանակութիւններ ունող ուրիշն ստորին կենաց վիճակով արարածոց յօգել՝ ցնցոտի կապերով վրայ դիպակի կտոր մը կարկատ ձգելու կը նմանի : Այգալիսիներուն՝ երբ հարկաւորութիւն կայ իգական

(1) «Դեղանին Տիգրանունի, ողջամիս աշխարհածուի» . Անյաղ՝ առ Մագիստրոսի :

սեռն յայտնելու, բաւականէն ալ աւելի է կին վաճառող, կին խոհակեր եւն. տսել:

Ո՛րպէս հրաշագեղ եւ պաշտելի է ուրիշ Հսկիտիմեայ հետ, «որ զգեղեցկութիւն աստուածոց ունէր», եւ տգեղ՝ անցուկ ու վերադառնալի հասակներու հետ:

Ո՛րչափ մեծփայելուչ Արտուիտուրա Անախդա դիցուհեաւ, որ կ'երեւի սքողեալ գլխով եւ մինչեւ 'ի կէս Փշասնայ (ստինք) զսպած պատրուակով⁽¹⁾. բայց ամեն շնորհէ զուրկ եւ կողոպուտ, երբ տգմուտ փողոցի վրայ մերկատիւս ու ջատուկ գնչուհի մը կը դառնայ:

Ի՛նչպէս փեմ ու հոգեկան է արքունի (սուրբ կին), պարկեշտունի (պարկեշտ կին), խսկունի (ասուրպատէ կին), եւ անոնց դէմ անյարմարաբար զրուցուած բողանոցի ալտեզի ու զազրոսի ճիւղունի, եւ նորա պիղծ սպասունի: — Մե՛ղք ունեայ: Ջնջան դարձուցին եւ գորշելեաց մէջ թաթախեցին զայս գիւցաղնային ձայն:

Ուրի մեծ աստվածանի պատուաւոր կոչում մի էր՝ 'ի վերքան զսիկիւն եւ զսիրունի. բայց անոր բարձր նշանակութիւնը շատ դարերէ 'ի վեր մոռցուած է. լեզուի տգիտութեան ոգին շատոնց տիրացած է մեր ստորին ժամանակաց հեղինակներուն վրայ, կապելունի, դոնապսնունի, աղաւնայունի, կայքնունի, հարսնունի, հաւասունի, ծերունի, եւն. այն հեղինակութեանց մի մի անճաշակ պողպարերութիւնք են, որք մեր այժմու նորահաս հեղինակաց ակործը շարժելու յորդոր եղած են: Մարդունի, մանկամարդունի, մանկունի ժամանակիս հեղինակութիւններէն են:

Ուրի բառին մէկ կերպ գրչութիւնն է ուրի, յորմէ առաջ եկած է անուրի (անունի) բառն, որ անկին՝ ոչ ամուսնացեալ չափահաս մարդ կը նշանակէ, եւ կը գործածուի այր մարդու համար. իսկ կնոջ համար նշանակութիւնը ա՛յլ է:

Ուրի բառին մէկ կարեւոր գրչութիւնն է որի կամ արի, յորոց վեր կու գայ որիորդ կամ արիորդ (օրիորդ) բարդ բառը:

Ուրի բառին մէջ ր ձայնը ճ տառին առջեւ անհետա-

(1) Աւետար մատենիս խօսքն է:

նալով կը մնայ ունի. այս ունի սովորական գրչութիւն դարձած է այժմ. ր ի կորուստը ուրիշ չչական ձայնից առջեւ եւս յայտնի է :

Ունի բառը գրուած կայ նաեւ ոյի : Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի մօրը անունը Ոյոյի է , զոր Ոգոյի ընթերցած են գրիչք : Օյոյի=օյունի՝ Աստուածունհի օգոց : Ասոր նման է եւ Միդրայի=Միհրունհի :

Ունի բառին հ տառը մէկ հին կանոնաւոր փոփոխականութեամբ կը դառնայ 'ի շ ձայն , յորմէ առաջ եկած է անոյշ բառը . օրինակ , ֆրմանոյշ=ֆրմունի : Այսպէս են Խոսրովանոյշ , Արշանոյշ , Վարդանոյշ , Սիբասանոյշ . եւ առանձնաբար Անոյշ կին Աշդահակայ , եւ Անոյշ վռամ=Տիկին վռամ :

Այսքան անհաստատ գրչութեանց տարբերութիւնը հոս հաւաքելուս պատճառն է ցուցանել թէ ունի օտարէն մեզի եկած հիւր մի է . ինքն բառ է կին նշանակութեամբ , եւ ոչ թէ ամբողջապէս ածանց : Սորա ծայրի հի մասն միայն է իգականացուցիչ ածանց , հաւասար Արեայ երկար ի՛ եւ Յունաց , ածանցներու :

Ունի բառը գործածելու համար մասնաւոր ջանք մը յերեւան եկած է նոր հրատարակութեանց մէջ . երբեմն չափէն աւելի եռանդ կը ցուցուի անոր մեծ հռչակ տալու մինչեւ այն աստիճան երբեմն , որ նաեւ եւրոպացի բառերու հետ կը գուգադրեն . մարֆիզունի , մարաշախսունի , ձարունի , տֆրունի եւն . ծանրատաղտուկ օրինակներ են : Հիմա կարգը եկած է կարծեմ , անոնց համար կ'ըսեմ , աւելի ընդարձակելու այդ ջանքը . զի չ'կայ իրաւունք հայկական շնորհէն զրկել Եգիպտոսի խտիվունի , Պարսից շահունի , Հնդկաց րամայունի , Իտալիոյ րեհինունի , Անգլիոյ ֆիլինունի եւն . մինչեւ հիմա ցուցուած եռանդը ունի բառին գործածութենէն յափրանք բերել տալու համար գտած կը կարծուէր իւր չափը . բայց դեռ այսօր տաք տաք դուրս եկաւ սոսանունի մի ալ , այն՝ որ մարդակեր գազան է , այն՝ որ մանկախոշու եւ վատչուէր հրէշ մի է . ինչպէս թէ իրենց մէջ դաշնակցեալ են այդ աշխարհարարեանք՝ անարգանք ընելու գրաբարեաններուն այս գեղեցիկ ու նուիրական բառին :

Զկարծուիր թէ հայերէն լեզուի մէջ իգական սեռի մեծ

սակասը դարմանելու համար ըլլայ այդքան ջան, զի ունին ոչ է իդականացուցիչ ածանց բառից, այլ է կատարեալ բառ մարդու հետ միայն գործածելի: Լեզուի մեծ պէտքը մէկ ունիով չ'կրնար վճարիլ:

Անշուշտ սեռի, մանաւանդ իդական սեռի սակասութիւնը մեծ զրկումն է հայերէն լեզուին համար. բայց մի'թէ հայերէնն է միայն այս տարաբաղդութեան վիճակով: Թուի թէ 'ի սկզբանէ ամենայն լեզուք անսեռ էին, բայց անոնցմէ ոմանք յետոյ ընկալան իրենց լեզուի բառերուն մէջ երկու սեռի զանազանութիւնը:

Անշուշտ իրաց սեռ իմանալ, եւ բառից ձեւոյն արականի եւ իգականի յայտնիչ նիշ տալ՝ քերականի կատարելութիւն համարելու է. զոր կատարելութիւն տուած կ'ըլլան լեզուաց հին քերթողք: Ըսել է որ լեզուի մը արական եւ իգական ձեւի մէջ դրուիլը յետոյ կ'ըլլայ ժամանակաւ. եւ նախնադոյնն ու բնականն ունեցած չ'է այդպիսի զանազանութիւն:

Սակայն նիւթական եւ անշունչ իրաց արական եւ իգական սեռ տալու մտածութիւնը ամենահին է, բնական հետեւանք այն ջերմ երեւակայութեան գործին, որով մղուած են հին մարդիկ անձնաւորութիւն տալ երկնային եթերական եւ նիւթական աշխարհի անշունչ արարածոց, եւ առնչութեան յարաբերութիւններ կարգել անոնց մէջ: Այս մտածութեան անմիջական հետեւանք եղած է սեռ իմանալ գոյական եւ ածական բառերու, եւ երկու սեռից որոշիչ նշանները բառից վերջի վանկին վրայ երեւելի ընել: Իսկ հնագոյն եւ անարուեստ գաղափարն է իրաց էութիւնը անհատական տեսնել, եւ ոչ թէ առնչական համարելով անձնաւորութիւն տալ անոնց. անոր համար ամեն նիւթական իր անսեռ կը նկատուի, հարկաւ լեզուի բառերն ալ անսեռ, եւ իրենց վերջին վանկերն ալ այս մոռք փոփոխութիւն կրելու չ'ունին պէտք: Լեզուի մը սեռէ զուրկ լինելը հին եւ նախնական համարելու է: Այրարատի երկրին վրայ խօսուած հայ լեզուն եւ ցեղակցաց լեզուները հնագոյն դիրքի մէջ կը գտուին:

Ոչ ոք կրնայ տարակուսիլ թէ հայերէն լեզուն ալ ունեցեր է իւր յարգարիչներն եւ 'ի կարգի դնող հնագոյն քերթողներ: Մանաւանդ թէ հայ լեզուին բարեկազմու-

թիւնը համակերտութիւնն եւ մօրինակ գրչութիւնը վկայ են, թէ կարի նշանաւոր եւ ազգեցիկ քերթողներ ունեցեր է: Եթէ այնպէս է, կը հարցուի թէ ինչո՞ւ իգական սեռի կատարելութեամբ եւս չ'են ճոխացուցեր հայ լեզուն ըստ օրինակի սեմականին կամ եւս առաւել հնդիկ լեզուին, որոյ հետ այնչափ մերձաւորութիւն եւ յարակցութիւն կապելու առիթ ունեցեր է, եւ քերականական շատ մը պարագայից մէջ անկէ տաճնորդութիւն ընդուներ է: —Կրնամք այսօր ինչպէս ասացուցեալ հրատարակել, որ մեր հին նախնիք ոչ միայն իգական հնդիկ բառեր մուծեր են հայերէն լեզուի գործածութեան մէջ, հապա նաեւ իգական սեռի հարկաւորութիւնը ճանչնալով ընդուներ են 'ի վերջ հայ բառից իգական սեռն յայտնող նշանակներ՝ հնդիկ լեզուի հետեւելով, եւ կամ անկէ առնելով պէտպէս իգականացուցիչ ածանցներ: Բայց չ'են կարողացած երկայն ժամանակի հրահանգով հաստատել եւ արմատ բռնել տալ հայ գրականութեան մէջ: Ուստի այդ փոփոքելի պատահումն անցողորար երեւցեր է հայ լեզուին մէջ՝ իւր հետքը միայն թողլով: այնպէս որ այն ածանցները թէպէտ եւ կը գտուին այսօր հայերենի գործածութեան մէջ, բայց սեռի որոշումն ցուցնելէ շատ հեռի են, եւ կը գործածուին այժմ ինչպէս թէ լինէին անսեռ բառեր:

Յիշեմ հոս հնդիկէն առնուած քանի մը իգական ածանցներ, որք այսօր անգիտաբար կը գործածուին առանց նոցա իգականութեան արժէք տալու:

— ի' (= Հնդկաց երկար ի') օրինակ, այծի', մաքի', մարի', արծուի', հսկի', եւն:

— անի' (= Հնդկաց ա'նի') որ կը տեսնուի քանի մը ծանօթ հայ բառերու վրայ: օրինակ՝ գեղանի', շեղուան ' եւ Հնդկաց մէջ կօթենի' կով-արածող կամ կով-պահող կին: Ինքրանի', Ինտրայի կին:

— իկ (= Հնդկաց ի'կա) որ 'ի սկզբան իգական սեռն յայտնող ածանց մի էր հայերենի մէջ, բայց յանցանել ժամանակաց կորոյս իւր նախնին նշանակութիւն:

Կ'արժէ որ այս կարեւոր նիւթին վրայ ուրիշ առիթով երկարօրէն ճառուի: առ այժմ այսչափ օրինակք բաւական են ցուցանելու համար, որ մեր հին նախնիք, (թէպէտ եւ ժամանակը ճշդեւ կարելի չ'է, բայց հինգերորդ դարու

Թարգմանիչներէն շատ առաջ), հայերէն լեզուի կազմութեան մէջ մուծեր են իգական սեռն յայտնող նշանակներ: Փոքր մի եւս շարունակենք այս քննութիւն:

Հայերենի մէջ իգական սեռի հարկաւորութիւնը զգալի եղած է առաւելագէտ ցուցական գերանուանց վրայ, յորս սեռի պակասութեան պատճառաւ շատ անգամ՝ բանին իմաստը չի տրուէ ու երկդիմի կը մնայ: Այս բանիս դարման մտածեր են թէ՛ հիները, թէ՛ Մովսէս Խորենացի:

Մովսէս Խորենացի Պատմից գրքին մէջ, եւ իւր Թարգմանած ⁽¹⁾ Փիլոնի երրայեցւոյ գործոց մէջ՝ ցուցական առ դա նա գերանուանց իգական սեռ յարմարցնելով, տսեր է աե՝ նե. բայց անկարող եղեր է յաղթանակել տալ այս նորօրինակ գիւտին. այնու որ իւր ժամանակակիցք եւ յաջորդք յարգ չեն տուած այդ հեղինաձեւ նորութեան: Եթէ երբէք Ս. Ղազարու աշակերտութեան մէջ եղան ոմանք, որ ուղեցին Խորենացւոյ այդ գիւտը վերստին կենդանացնել, չ'գտան արտաքուստ իրենց հետեւող, եթէ ոչ սակաւաթիւք ոմանք. ուստի խնդիրը կործանելու վրայ է այն մեծ թերութեան համար, որ աե՝ նե ուղղականները հապիւ թէ սեռական հոլով ունին աւրա, ներա. իսկ միւս հոլովներէ, տրականէ՝ գործիականէ՝ բացառականէ բոլորովն զուրկ են. անոր համար ալ ինչպէս անպիտան խախտելի:

Իսկ հնոց ձեռնարկութիւնը աւելի հիմնական՝ անոր համար ալ աւելի տեւական եղած է. թէպէտ եւ այն ալ վերջապէս կորուսեր է իւր ոյժը, եւ մուցուեր է ինչ միտքով հնարուած ըլլալ: Բացատրեմ:

Մեր առաջին ցուցական գերանուանք երկու կերպ գրչութեամբ կը ներկայանան. մէկ մը պարզ ձայնով առ դա նա. իսկ երկրորդ կերպ գրչութիւնն է յ տառի մը յաւելումով՝ աայ դայ նայ. այս վերջի երեւոյթն ինչպէս աննշան բան, կամ օրինակողաց ձեռքին անպատճառ խաղ, անտես եղած է մեր քերականներէն. կ'երեւի ընդհակառակն որ բոլորովն ալ անպատճառ չ'է յ տառին յաւելումը: Կը մտածուի որ յ տառին յաւելումը ՚ի սկզբն իգա-

(1) Ծանուցուած է այսօր, որ Փիլոնի երրայեցւոյ ամբողջ գործոց Թարգմանիչն եղած է Մովսէս Խորենացի:

կան սեռի յայտարար էր Հնդկաց երկար ի՛ տառին համա-
ձայն. որով կը զանազանէր հայ գերանուանց իգականը.
ուստի այդ մասը՝ ըստ հնոց իմացութեան «Սա եղեւ» պի-
տի նշանակէր այս մարդն եղաւ, իսկ «սայ եղեւ» այս կիսն
եղաւ. «նա աւագ» այն մարդն ըսաւ, իսկ «նայ աւագ»
այն կիսն ըսաւ. «սուք դնա» տե՛ս այդ մարդուն, «սուք
դնայ» տե՛ս այդ կնոջ:

Այս մտածութեան ապացոյց մի կարծեմ յիշեալ գեր-
անուանց երկու կերպով հոլովիլը: Մի կերպ հոլովիլն է նա,
նորա, նմա, նովաւ, իսկ երկրորդ կերպ հոլովիլն նման է ա-
ծական սոյն որոյն նոյն գերանուանց հետ. նայ, նորին,
նմին, նովին եւն.: Դիտելի է որ սոյն որոյն նոյն գերան-
ուանք թէ՛ ածական են, թէ՛ գոյական: Երբ սոքա ինչպէս
գոյական ներկայանան, սայ դայ նայ գերանուանց հոլովներ
կ'ըլլան. բայց երբ ինչպէս ածական ներկայանան, կ'ըլլան
սոյն որոյն նոյն գերանուանց հոլովներ. ըսել է որ այս հո-
լովներու պաշտօնը կրկնակի է. կը ծառայեն թէ՛ սայ դայ
նայ գոյական գերանուանց, թէ՛ սոյն որոյն նոյն ածական
գերանուանց: Սոյն որոյն նոյն գերանուանք իրենց հոլով-
ներով ամբողջ իգական ձեւի մէջ են: Կ'երեւի յայտնապէս,
որ սա դա նա գերանուանց երկրորդ կերպ գրչութիւնը եւ
երկրորդ կերպ հոլովիլը ՚ի սկզբան յայտնիչ էին իգական
սեռի. բայց յետոյ իսպառ մուցուեցաւ թէ՛ նշանակու-
թիւնը, թէ՛ այդ մասը կիրառութիւնը: Հիները Ռուսաց
կայսեր համար պիտի չ'կարենային ասել, ինչպէս մենք կ'ը-
սենք «Նորին կայսերական մեծութիւն», եւ ոչ Հայոց Վե-
հափառ Կաթողիկոսին համար «Նորին սուրբ օծութիւն».
գի Նորին իգական բառ մի լինելով, շատ անյարմարապէս
զրուցուած կ'ըլլար մեր կողմէն. հապա պէտք էր ասել
«Նորա կայսերական մեծութիւն», եւ «Նորա սուրբ օծու-
թիւն»: Իսկ Անգղիոյ Թագուհւոյն համար պիտի ըսէին
«Նորին շնորհալի Տէրութիւն» եւ կամ «Նորայ շնորհալի
Տէրութիւն»:

Նախնային ապացուցին վրայ կրնամք յաւելուլ նոր
եւ աւելի փայլուն ապացուցութիւն այս այդ այն եռադէմ
գերանուանց երկու կերպ հոլովիլը:

Աւաչին կերպ հոլովին է

Եզակի

Ուղ. Այն.
Սև. Այնր եւ այնոր.
Տրկն. Այնմ.
Գործ. Այնու, այնիւ.

Յոգնակի

Ուղ. Այնր եւ այնոր.
Սև. Այնց եւ այնոց.
Գործ. Այնուք, այնիւք, այնորիւք.

Երկրորդ կերպ հոլովին է

Եզակի

Ուղ. Չուէի.
Սև. Այնորիկ. (այնոր-իկ)
Տրկն. Այնմիկ. (այնմ-իկ)
Գործ. Այնուիկ. (այնու-իկ)

Յոգնակի

Ուղ. Այնորիկ. (այնոր-իկ)
Սև. Այնոցիկ. (այնոց-իկ)
Գործ. Այնորիմք (այնոր-իմք)

Արդ այս երկրորդ կերպ հոլովման վերջի իկ մասն իգական սեռի է նշան, հաւատար հնգիկ ի'հա ամանցին, որ իգական է, ինչպէս 'ի վեր անդր ցուցի։ Այսպէս՝ միջական անուանց մէջ երկու կերպ հոլովումն ունին ամենեկեան՝ ամենեկին, բոլորեկեան՝ բոլորեկին։ Իսկ թուական անուանք առ հասարակ երկու կերպ կը հոլովին, երկոքեան՝ երկոքին, երեկեան՝ երեքին եւն. յորս երկրորդ ձեւն իգական էր երբեմն. բայց այդ նշանակութիւնը վաղուց կորցուց. կորուսած էր նոյն իսկ եւ մեր թարգմանչաց ատենը։ Մեր քերականք պատճառ չ'են տուած թէ ինչո՞ւ մեր ցուցական գերանուանք, թուականք եւ միջակք, երկու կերպ հոլովումն ունենալու են, եւ թէ ի՞նչ մեկնութիւն տալու է այս երեւութին։ Ահա ես ցուցի զպատճառն եւ զմեկնութիւն։

Այս սուաջի եղեալ հակիրճ փորձով ծանուցի յայտնապէս, թէ մեր հին նախնիք սկզբնաւորութիւն մի ըրեր են հայերենի հասարակ բառերու համար եւ ցուցական գերանուանց համար իգական սեռ յարմարել, բայց իրենց ամեն ջան թէպէտ եւ յաջողութիւն երեւցուցեր է առ մի մամանակ, բայց վերջապէս խախտուեր է, մուցուեր եւ իգականութեանն գաղտնար. եւ այսօր կը գտնեմք զայն մեռեալ թաղեալ եւ յիշատակն անգամ անհետացեալ. այնպէս որ նորս վերստին յառնելոյ չ'կայ ա՛յլ եւս յոյս։ Այս բանս առիթ կուտայ ինձ յիշել Հարլէզի գէնտի համար յառաջ բերած խնայար, որ կ'ըսէ, «Ձենտի մէջ հասարակ բառերու համար ա՛ ի՛ ո՛ւ երկար ձայներն 'ի վերջ բառից՝ իգական սեռի յայտնիչ էին. բայց լեզուն փախտութիւններ կրելով, երկար ձայներն սուղի գարձան, եւ այսօր սեռը յայտնուլ երեւելի նշան չ'կայ»։

Հ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԱԶԸՃԵԱՆ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ Ի ԶԱՀԱՆ ԳԱՒԱՌ⁽¹⁾

ՄԱՅԻՍ 1883

(Շարայարարիւն)

Հոնի. — Մայիս 22 երկուշաբթի օր ժամը առաւօտեան երկուքին ընկերակցութեամբ Գորատեղեան Յովսէփ Աղայի Եարփուղէն մեկնեցանք Հոնի երթալու համար, որ երկու ժամ բացակայ է ի հիւսիսայ: Մայիս ամսոյ գարնանազուարճ քաղցրաշունչ օդը եւ ծաղկազարդ ընդարձակ դաշտին ակնազարար գեղեցկութիւնը կարի զուարճալի բրին սոյն կարճատեւ ճանապարհորդութիւնը:

Մուտելէ չրջապատեալ կանաչագեղ ձորահովտի մը բերան շինուած է Հոնի Փենճիկոս լեռին ստորոտը բարձրագիր տեսարանով, ուստի դէպ ի հարաւ երկայնեալ դաշտը եւ անոր մէջտեղէն օձապտոյտ ընթացիւք սաստկահոս Խուրմա գետը գեղատեսիլ երեւոյթ մը կը ներկայացնեն աչաց: Յարգաջուր եւ ձկնաւէտ է Խուրմա գետը, որ Պիւլպուղայ լեռանց աղբւրակներէն բխելով եւ հեռոյձեռէ ստուարանալով Հոնիի գաշտը կը թափի սրբնթաց հոտմամբ ի հիւսիսայ ի հարաւ, եւ ապա Կիւրնոյ ջուրը կամ Մեկաս գետը կը խառնուի:

Հոնի՝ որ միջին դարերու պատմագիրներէն ոչ սակաւ կը յիշուի, իբրեւ Զահան դաւառի մի նշանաւոր տեղ, եւ ժամանակ մը երկու հակաթու Կաթողիկոսաց աթոռանիստ եւս եղած է, այժմ ամեն բարեզարդութենէ զուրկ աղքատիկ գիւղ մի է, իբր հարիւր տասն թուրք ընտանիքներէ բնակեալ, թէպէտ եւ վարուցանը չահաւէտ եւ երկիրը բարեբեր է:

Աստանօր բնաւ հնութեան հետք չերեւիր. անյայտ են նաեւ Սարգիս եւ Թէսդորոս Կաթողիկոսաց գերեզմանները, զորս գերեմաստ Ալիշան վարդապետը կարծէ թէ ցոյ-

(¹) Տես Պատկեր երես 145:

սօր կան։ Տեղւոյն անկասկած բնակութեան ապահովութեան համար գուցէ աստ ապաւինած բլլան յիշեալ Կաթողիկոսունք, կամ թէ գրից գեղեցկութիւնը եւ օգոյ քաղցրութիւնը հրապուրած է զիրենք ժամանակ մը բնակութիւն հաստատելու ի Հոնի։

Ջաշան գաւառի եւ շրջակայից մէջ հնութեան յիշատակ մը չգտնուիլը ոչ սակաւ տիրապդեցիկ ապաւորութիւն կ'ընէ հնաոքի սրտի վրայ, թէպէտեւ ժամանակ մը հոծ բնակավայր եղած, եւ նշանաւոր անցքեր տեղի ունեցած են Փիլարատտի նման բռնաւորներու պատերազմաց աւարաւութեան ասպարէզ լինելով։

Ջայս ո՛ւմ ընծայել պարտ է․ ծերունի Քերթուհօր ըսածին նման նախնեաց անտարբեր անհագութեան արդեօք, թէ նոցա մեռեալ աշխարհի երեւնալուն, որով առօրեայ կենցաղոյս յարստութիւն անկայունութեանը քաջիկ խելամուտ լինելով, իւրեանց բոլոր ճիգը, հանձարը եւ ճարտարաստութիւնը անգրաւ յաւիտենականութեան ընծայած են, անցաւորացս արհամարհութեամբ։ Ինձ կը թուի թէ եւ ոչ մի ինչ պատճառ եղած է Հոնիի Կաթողիկոսաց աթոռանիստ լինելուն, եթէ ոչ անօրէն Փիլարատտի բռն զօրութեան հարկը․ ապա թէ ոչ անտի եւս յայտնի է Հոնիի շինութեանց ինչ աննշան վարկաբարձի բլլալը նաեւ ի հնումն, ուր եկեղեցւոյ տանիքը չտակալով անդ պաշտօնեղութիւն կատարող քանի մը անձանց ծանրութեան՝ յանկարծ խախտեր կործաներ է, ինչպէս պատմութենէ յայտ է։

Աշոտի․ — Եւրփողէն տաճեւերիւ ժամ յարեւելեան հարաւ եւ Կիւրինէն չորս ժամ հարաւակողմն է Աշոտի աւանը, կառուցեալ լայն եւ երկայնաձիւ հովտի մը մէջ բարեյարդար աներով, որք ցիր աստ անդ պարտիւրաց մէջ շինուած են առատութեամբ ջուրց եւ պտղաւէտ ծառերով եւ ծաղկոցներով զարդարեալ։

Աշոտի առանձին վիճակ է, ուրիշ հինգ շրջանակներու հետ Տարեկեսի գաւառին վերաբերեալ, որոց անուանքն են Միծախսան, Եկնիճե, Վանֆ, Սեդրաֆ, Կարմիրսար, ժամ ու կէս բացակայ Տարեկեսիէն։

Շրջակայքը քարուտ անբեր բարձրաւանդակներ են երկրագործութեան անյարմար, յոյր սակս բնակիչք ստիպ-

եալ են առեւտուրով եւ ջորեպանութեամբ տարելու :

Հայք՝ որ հարկւր տուն են , փերեզակութեամբ եւ վաճառականութեամբ կը գրաւին : Իսկ Թուրքերը երկու հարկեր ընտանիք դրիթէ՝ լողորն ալ ջորեպան են . աներկիւղ , քաջասրտութեան կողմանէ չառ համբաւաւոր , այնպէս որ եթէ աւազակք խմանան թէ՛ կարաւանի մը մէջ աշտոցիք ունեք կան՝ չեն համարձակիր վրայ յարձակելու :

Աշտոցիք ընդ հանրապէս հիւրամեծար , պարզասէր եւ բարեկեաց են : Նշանաւոր է , մանաւանդ թէ՛ նախանձեղի եւ օրինակելի աստանօր երկու դրակից աղբաց՝ Թրքաց եւ Հայոց փոփոխակի միմեանց վրայ ունեցած համակրանքը եւ վստահութիւնը : Տարւոյն մեծագոյն մասը գուրսերը գրանուելու տարիւտած ըլլալով , անկասկած վստահութեամբ իրենց տունը եւ ընտանիքը դրացւոյն կը յանձնեն , առանց խտրելու ազգ եւ կրօնք :

Ցայսօր բնաւ լսուած բան չէ որակիսի՝ եւ իցէ անհաւատարմութեան մը պատահիլը . ամենայն երկիւղածութեամբ իրրեւ նուիրական աւանդ դրացւոյն բացակայութեան ժամանակ կը խնամեն եւ կը պաշտպանեն միմեանց ինչքը եւ ընտանիքը , հոգալով անոնց ամեն պիտոյքը :

Գիւղին մէջ հայք եկեղեցի չունին . անտի վեր ի բարձու պարտիզաց ծայրը վանք մը կայ Ս . Յակոբ անուամբ , որոյ շէնքը կիսով չափ բարձրարեւրձ ապաւումին ահապին պատառուածքին մէջ շինուած է , միթին սենեակներով , անձուկ սրահներով եւ փոքրիկ անշուք եկեղեցեաւ : Այդ պատառուածք՝ որ Յակոբ Սրճեցւոյն միայնորանն եղած է , եւ վանքն ու եկեղեցին յանուն նորա կառուցեալ , սխալմամբ Ս . Յակոբ Մծրնայ հայրապետին ճգնարանը համարուած է :

Դոյզն ինչ բացակայ գիւղին վերնակողմը ջրվէժ մը կայ ուր Մեղաս գետ երեսուն մեգրոյէն աւելի բարձրութենէ ահագին խորտնոք փրփրացայտ վար կը թափի , վայրենի եւ միանգամայն գեղատեսիլ երեւոյթ մը ձեւացնելով :

Աշոտի նախկին շինութեան եւ հիմնադրին վրայօք կը կարդանք Չամչեան վարդապետի պատմութեան մէջ հեռեալ կերպով .

«Իսկ Մեղրիի իշխանն հրամանատ Լեւոն Կայսեր գնա-

ցեալ ի պատերազմ հանդերձ զօրօք Յունաց ի վերայ Բուլ-
ղարաց արար բազում քաջութիւնս, բայց յետոյ ի խոր-
տակել յունական զօրուն, եւ նա ի փախուստ դարձաւ .
սպա գնացեալ ի հարստնիս ժողովեաց քանի մի արս, եւ
եկեալ ի Լիւկանդիս ի սահմանս Ջահանայ յերկիր բերրի
եւ արգասանդահող՝ շինեաց անդ զդեակ յանուն Աշոտոյ,
որ եկեալ բազումք բնակեցան անդ, եւ ի սակաւ ժամա-
նակի յցաւ տեղին այն մարդկամբ. եւ զի այն երկիր էր
ընդ իշխանութեամբ Յունաց, Կայսրն Լեւոն կացոյց զՄեղ-
րիկ իշխան գաւառին, եւ զսահմանս նորա որոշեալ կար-
գեաց ի գաւառապետութիւն յամին 888» . (Չամչեան Ազգ.
Պատմ. հատոր Բ. էջ 706):

Ազիզիկե կամ Բունար սրաշը: — Ազիզիէ՝ որ տաջ Ու-
զուն եայլա կը կոչուէր՝ առանձին գաւառ (գայմադամլըզ)
է Սերաստիոյ կուսակալութեան ներքեւ, երեսուն գաւա-
ռակներէ բաղկացեալ. օդը ընդհանրապէս տաքջարար,
երկիրը խոտաւէտ եւ բերրի. հարթածաւալ ընդարձակ
դաշտ մ'է, տեղ տեղ դեղեցիկ լեռնակներով եւ բլրովք
զարդարեալ՝ որոյ գագաթանց վրայ կը տեսնուին շատ մը
հին բերդերու կրակործան աւերակք: Յորոյ մին է նաեւ
Մանաուշանեանց արքայադաւ դըլեակը ձինջուր, այժմ Պա-
լըզլը գետակին ազրերականց քով, որ քանի մը ժամու
բացակայութեամբ Մանըրլըզի (հին Մագադասու) գետու-
կը խառնուելով, անուը կը փոխէ, եւ Մանըրլըզ սուրու
կը կոչուի: Ազիզիկե ընդարձակ գաւառին սահմանքն են տ-
րեւեւքէն Կիւրին, հիւսիսէն Թունուզ (հին Տոլոյսս), յա-
րեւմտից՝ Կեսարիա, հարաւէն՝ Ջահան գաւառ:

Այլս գետը գաշաին հիւսիսային կողմէն ընթանալով
Կեսարիոյ նահանգը կ'անցնի: Մեկտս գետը՝ որ Միլտս գա-
ւառէն կը բղխէ արեւելեան հարաւախառն համամբ կ'եր-
թայ ի Կիւրին. իսկ Սարոս գետը (Շար ըրմաղի) ուղղակի ի
հարաւ կ'ընթանայ: Իբր երեսուն տարի տաջ Ուզուն եայ-
լա անմերձեանով էր չըջարեակներու, զի տիրած էին զրե-
թէ բոլոր գաւառին փաշկատուն վրանաբնակ այլ եւ այլ
ավաւր եւ քուրդ ցեղեր՝ որոյ ամարանոց արօտավայր էր

սրտոսպարան զողոյց եւ աւազակաց, բայց մեծագոր Օսմանեան Տէրութեան չնորհիւ Ռուսիայէն դադլթող Եգե-րացւոյց մեծ մաս մը այս կողմերը բնակութիւն հաստա-տելէն 'ի վեր, աւարառու ցեղերը թուրքովին անյայտ ե-ղան, ապահովութիւն կենաց եւ խաղաղութիւն տիրելով: Չէրքէզներուն ժրաջան աշխատութեամբ երկրագործու-թիւն եւ արհեստ տակաւ զարգանալ սկսած են:

Բռնւար պաշը քաղաքագիւղը, որ գաւառագլուխ է միանգամայն, նոր ի նորոյ վերականգնիլ սկսած է հին ա-ւերակաց վրայ ակնազարտ տեսարանաւ, ուստի կ'երեւի դաշտին մեծագոյն մասը Չէրքէզներու քարակերտ գեղեց-կաշէն փոքրիկ գիւղերով եւ ծառերով զարդարւած:

Բնակիչքն են հարիւր ընտանիք Թուրք եւ Չէրքէզ, եօթնասուն ընտանիք Հայք, նորաշէն վայելուչ տներով որոց մէջ նշանաւոր են քանի մի Չէրքէզ Պէյերու բնակա-րանք, սրբատաշ քարամբք ձեւաւոր կերպով կառուցեալ, որք հին շէնքերու աւերակներէ բերուած են: Փոքրիկ չու-կայն՝ իրր երկու հարիւր խանութէ բաղկացեալ՝ ոչ սակաւ կարգաւորեալ է եւ առեւտուրը յաջող անցաւորաց բազ-մութեան պատճառաւ:

Թուրքերը ունին մէկ նորաշէն մզկիթ, նոյնպէս Հայք ալ ունին նորակառոյց եկեղեցի մի փոքրագիւղ:

Մէկ բաղնիք կայ քարաշէն, որոյ յատակի մարմար մո-զայիքները Շար սերեսիէն բերուած սքանչելի եւ շատ գե-ղեցիկ են: Գիւղին անմիջապէս վերնակողմն է Բռնւար պա-շը կոչուած փոքրիկ հովիտը, թուրաձեւ պարսպեալ, միա-պաղաղ ողորկ ապաւած է մը, ահագին բարձրութեամբ, ար-դարեւ բնութեան սքանչելիք է այս եւ գեղազււարճ տե-սարան: Կողաւածին ստորին ծերագիւղէն երեք տեղէ շատ-րուանի նման յորդ եւ յատակ ջուր առատաբուլիս պղպը-ջանօք վեր ցայտելով միջակ գետ մը կը կազմէ հովտին բե-րանը, ուր ջրաղաց մը կը դարձնէ: Նոր ի նորոյ բացուեր են հովտին մէջ աւերակ փանքի եւ եկեղեցւոյ հիմունք, ուր խառնիթուռն կ'երեւին գերբուկք մեծամեծ կոփածոց սեւո-րակ քարանց, ստուար սեանց կոտորակք երկուք եւ կէս կանգուն երկայնութեամբ խորշխորշեայ փորուածով: Անա-րատ մնացած են երկու մարմարիտնեայ մեծ սիւներ գեղա-բանդակ խոյակներով, ուր շուշանաձեւ զարդք եւ հրեշ-

տակաց գեղեցիկ գէմքեր կ'երեւին: Այս վանքին համար կ'աւանդեն թէ ի պատիւ Ս. Կարապետի շինուած է, ուր ժամանակ մը ոսկերքը կը պատուէին ի Կոմանա Կապադոքիոյ, ըստ վիպարանութեանց:

Գիւղաքաղաքին մէջ եւս ցրիւ կ'երեւին բազմութիւն կամարաքարանց, քուոց, նուրբ դրուագօք. Հայոց եկեղեցւոյ որմին վրայ ագուցեալ կան մեծամեծ խաչաքարեր յունական արձանագրութեամբ, յորոց մին դամբան է Թէոդորայի ուրումն բարերարի եկեղեցւոյն. ուրիշ մը Վասիլ:

Եթէ արդարեւ ինչպէս համարուած է եւ մերձակայ հնագէտք կ'աւանդեն՝ Բունար պաշըն է հինն Կոմանա Կապադոքիոյ՝ որ Սարս գետին եզերքը շինուած էր, ինչպէս նաեւ այժմեան Բունար պաշըն, Պեղլունայի հուշակաւոր աստճարին հետքերը հոգակոյտերու տակ որոնելու է, ուստի երեսուն տարի յառաջ բազանեաց կաթսայ մը գտնուեցաւ հարիւր քսան եւ հինգ քաշ ծանրութեամբ, տարօրինակ այժմեաններէն, որ Բրգնիխու բաղնիքին դորձածուեցաւ. եւ մերթ ընդ մերթ հնութեանց յերեւան գալը անպակաս է:

Շարաշարէի

Ս. Ծ. Վ. ՀԱՃԵԱՆ

Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն Ք

ԳՐՊԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՈՒՆՏՔ. — Ինչպէս յայտնի է, աշխարհացոյց տախտակք երկրագունտք, եւ ա՛յլ այսպիսի տիեզերաբանութեան վերաբերեալ գործիք մեծագնի են, եւ վարժարանաց մէջ աւանդին եւ յատուկ սրահներ պէտք են զանոնք ղետեղելու համար. ծանր են նաեւ եւ դիւրութեկ եւ խոնաւութենէ շուտով կ'ապականին: Արդ Պարոն Օշըրա գաղղիացին դիւրատար եւ դիւրագնի գունտեր հնարեց, որ հազիւ քանի մը կրամի ծանրութիւն ունին. եւ գործածութենէ յետոյ ծալլելով գայն իւրաքանչիւր ոք իւր գրպանին մէջ կրնայ դնել. եւ ապականելու ամենեւին վտանգ չկայ, դիմացկուն են, եւ եթէ աղտոտին մարթ է լուանալ եւ մաքրել աւանց ամենեւին եղծանելու դրոշ-

մածր, այս գունտերը պարզ կտաւ, կամ յաւէտ ճգախան խէժէ (խորշուշի) շինուած են. ասոնց մէջը մէկ մէկ փամփուշտ կայ, զոր փչելով եւ ուռեցնելով ֆաւջուսի անմիջապէս գունտի ձեւ կ'առնու, եւ ամենայն զիւրութեամբ ասոնց վրայ աշակերտք կրնան ուսանիլ եւ սուսցէին գտներուն եւ զեկուցմանց հետեւիլ. գունտը ուռեցնող օգը մէջէն հանելով աշակերտք կը ծալեն եւ զրպաննին կը դրնեն. եւ չըջագայութեան ատեն եւս կրնան զբօսնուլ եւ օգտիլ նոյն գործիքներով. ճամբորդք եւս կրնան մեծ օգուտ քաղել այս գործիքներէն քանի մը տեսալը միատեղ առնելով եւ ուր որ հաճին զանոնք ի գործ ածելով: Աշխարհացոյց տախտակներն ալ նոյն յատկութիւններն ունին. չեն պատափիր, ինչպէս կտաւի վրայ փակցուցած աշխարհացոյց թուղթերուն եւս կը հանդիպի, որոնցմէ երեք անգամ աւելի կը տեսնն այս նորահնար տախտակներն. բոլոր ճարտարութիւնը գործածուած ֆաւջուսի եւ մեխանի յատկութեանց մէջ է. բաւ է սպունդով մը զանոնք թրջել. կը մոքրուին, կը սղծաւանան եւ կը կենդանանան: Այս միջոցաւ Տիեզերաբանական գիտութիւնք աշակերտաց եւ նոյն իսկ ընտանեաց մէջ ամենայն զիւրութեամբ կրնան ընտանենալ:

ԼՍՈՂԱԿԱՆ ԳԱՆՏՈՆՈՒԹԻՒՆ (Daltouisme auditif). —

Դաշտնուրիւնը կուրութեան ախտ մ'է քանի մը գունոց համար, այնպէս որ այս ախտէ ախտացեալք չեն կարող քանի մը գոյները մէկմէկէ զանազանել. արդ՝ այս ախտը լսելեաց վրայ ալ կը գտնուի, ինչպէս Պոլոնիոյ Ալպերթինի ըմբիւր ընտանեաց մտադրութիւնը կը հրաւիրէ այս ախտի վրայ: Կարմիր եւ կանաչ գոյներն զանազանելու անկարողներն չեն կարող նաեւ երաժշտական քանի մը շաղկերը զանազանել եւ մերձակայ խաղերուն հետ կը չփոթեն: Այսպէս կարմիր գունոց դաշտնեանի սօղ խաղը չեն կրնար ճանաչել, իսկ կանաչ գունոց նկատմամբ ախտացեալք ընտանեաց կ'անգիտանան, եւ նոյն իսկ երաժշտական գործեաց վրայ նոյն խաղերը չեն կարող հնչեցնել:

ԱՐՏՕՆԱՏԻՐ

ՅՈՎՍԷՓ ՇԷՂԵԱՆ

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՔ

ԿՈՄԻՏԵԱՍ Ա. ՈՍԿԵԱՆ

Ա.Ռ.ՋԵՌՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

ՀԱՅԵՐԷՆ ԳԱՂՂԻԵՐԷՆ

Սոյն Հայերէն-Գաղղիերէն աշխարհարար դաստիարակութեան հասկացողութեան իւր ժողովրդի ծառային եւ համեմատ դնոյն կը պարտաւորուի առաւել քան 230,000 րաւ, եւ գործածական այլ եւ այլ բնութիւն ունի:

Կը գտնուի թէ՛ ի Կ. Պոլիս եւ թէ՛ ի Բերա Հայ եւ Եւրոպայի տաճարներէն առաւել քան 15 դէպք, արժանի:

ՆՈՐ ԸՆԹԱՑՔ

ԳԱՂՂԻԵՐԷՆԷ Ի ՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ

Հանգեալ համեմատութեան

Ստան Ա.—Ե., Կ. Պոլիս, Տարաք. 3. Գաղղիական: Երես Ա.—Ե. 604, 80: Գին՝ առաջին 3 հատանց 2 տկան դրամ, վերջին հատանց 4 տկան դրամ:

Վերոյիշեալ յարգոյ հեղինակին այսու վերնադրով գաղղիերէն լեզուի ուսման նոր դասագիրք մի եւս ի լոյս բնծայած է:

Ամբողջ բնութեան, սրտէս կը տեսնուի՝ բաժնուած է ի հինգ մասուն, որոց իւրաքանչիւրն ուրոյն հատոր է:

Գործայն նպատակն է աշակերտն ի կարճ ժամանակի գաղղիերէն լեզուն հասկնալու եւ գաղղիերէնէն ի հայ լուծարգամանելու վարժեցունել:

Յատկապէս կը յանձնարարեմք զսոյն տաճարն ունի որք կը փառաքին դիւրութեամբ ուսանիլ գաղղիական կարեւոր լեզուին գլխաւոր սկզբունքը:

Կը գտնուի թէ՛ ի Կ. Պ. Պոլիս եւ թէ՛ ի Բերա Հայ եւ Եւրոպայի տաճարներէն առաւել քան:

Պատկեր ստանձնինգ օր մի անգամ կը հրատարակուի :
Բաժանորդագրութեան շարեկան գինն է Կ. Պօլոյ հա-
մար 40 դանեկան , իսկ գաւառաց եւ օսար երկիրներու հա-
մար 50 դանեկան , բոլրատարի ծախքը ի միասին հաշուելով :

Իւրաքանչիւր թիւ 2 դանեկան է :

Պատկերի խմբագրատունն է ի Բերա , Նէշիլ փողոց ,
թիւ 1 , ուր պէտք է դիմել բաժանորդագրութեան եւ քերթին
վերաբերեալ այլ ամենայն խնդրոց համար :